

BUDA ATTILA (1953) Budapest

BUDA ATTILA

A fiatal Ambrus

Ambrus Zoltán 160 éve, 1861. február 22-én született Debrecenben. Az elsőszülött fiút¹ gyerekkorában a családi hatások mellett az 1860-as évek elejére megerősödő hivatalnoki réteg – apja vasúti tisztviselő volt – lehetőségei szocializálták. Egyfelől a nem önként választott lakóhelyek és iskolák, másfelől a nevelésében részt vett asszonyok: anyja, anyai nagyanja és az ő testvére. Apja munkahelyi kötelességei miatt kevesebb időt tudott családjával együtt tölteni, jelenlétét többnyire az apa-fiú levélváltások helyettesítették. A cseperedő gyermeket idősebb nők érzékenyítették, kényeztették szófogadó, jól nevelt kisfiúvá, egyben ők ültették el benne saját, hagyományok által vezérelt önkorlátozásait, gátlásait, tekintélytisztelőt, az aggodalmaskodást, a könnyű letérést is. Amikor azonban a családon kívüli tapasztalatok és a szülői konvenciók ereje egyaránt meggyengült, kölcsönösen megkérdőjelezve egymást, Ambrus önvédelemből eltávolodott örökségétől; ekkor felépített belső világában a hiányokat a képzelet, az értelem és az érzelem által próbálta megsemmisíteni. A kamasz hamar megérezte különállását a születéssel kapott és a lehetőségként felmerülő környezetben egyaránt: „[...] azt, hogy az ember képes a hűségre, a kitartásra, a következetességre, az energiakifejtésre: ki-ki magával hozza a világra, vagy ha nem hozza, soha nem is szerezheti meg.”² Ezt idézte vissza *A tóparti gyilkosság* című regényében is. Értéktudata fölötté állt a családi és társadalmi szokásrendnek – noha mindkettő elemeit tartalmazta. Világlátás-különbsége ugyan nem eredményezett nyílt szakítást, eltávolodást; a hála és a szeretet által erősített kötődés azonban Ambrusban szemlélődő, minden szempontra tekintő, ítélezés nélküli, nemritkán ironikus felfogássá vált, azzá, ami prózáját, kritikáit, cikkeit is jellemzi. Alapvetően borongós világképét is fiatalon szerezte meg, s azt további tapasztalatai mélyítették el.³ Hozzájárult ehhez a szeretet iránti olthatatlan vágya; az oldódásé, hogy érzéseierért megértést és együttérzést kapjon cserébe; az a gondolat, hogy a remény és a bizalom, ami benne feltámadt, rokon érzésre gyúlhat másban is; az a várakozás, hogy az emóciókat kommunikáció követi majd, s amilyen egyenrangúságban tekint ő a vele szemben lévőre, ugyanolyanban pillant az is vissza rá. Családi levelezése nem utal konfliktusokra, szülei, testvérei, közeli rokonai inkább a ragaszkodás, néha az évődés hangján üzentek egymásnak. Igaz, hogy az iskolázás és apja változó munkahelyei nem tették lehetővé a hosszú ideig tartó együttélést, apja betegeskedése is csak aggodalmakat váltott ki a családtagokból, de mégsem ez, hanem inkább a serdüléssel, az öntudatra ébredéssel járó személyes világképváltozás erősíthette meg Ambrus időről időre feltámadó levertségét. „Nekem semmi bajom a nagy mérvű magányosságon kívül”, írta apjának 1880. április 25. után Budapestről,⁴ és a *társtalan* élet kirekesztettsége azokban az években sem hagyta el, amikor éppen nem volt egyedül.

•

A színház világa azonban gyermekkorától érdekelte. Hatást gyakorolt rá a színészi játék érzelmi teletettsége; regényeinek, novelláinak középpontjában ugyancsak az érzelmek és azok hordozói állnak. Bár világképét ideálok alakították, világlátását előítéletek nem gátolták; szemlélődő, a belső tulajdonságokat kutató kíváncsisága vegyülve nevelődése tapasztalataival a dolgok, jelenségek színét és visszaját egyaránt látó, rezignált megközelítést eredményezett. Megértett, ha nem is fogadott el mindent. Ez látszik említett, *A tóparti gyilkosság* című regényében is, amely két kiskamasz színház iránti rajongásáról, valamint barátságáról, valójában a barátság álarcában megvalósult vetélkedésről, a másik feletti hatalom megszerzéséről szól.

Részlet az Ambrus Zoltán és Jászai Mari kiadatlan levelezését tartalmazó kötet bevezetőjéből.

Életrajzírói szerint tizennyolc éves kora óta rendszeresen járt a Nemzeti Színház előadásaira.⁵ De nem ezen a pályán indult el, érettségi után jogi tanulmányokat folytatott, amit az 1882/83-as tanévben abszolutúriummal zárt, azonban a doktorátust nem tette le. Ezt követően, rövid ügyvédbojtári közjáték után napközben a Földhitelintézetben hivatalnokoskodott, estői nagy részét pedig a színházban töltötte. Saját későbbi emlékezései szerint az ekkor szerzett élmények és a véletlen sodorták az irodalom közelébe, első nyomtatásban megjelent írása is egy színíbrálat volt.⁶ Lánya és unokája nem térnek ki rá, viszont az élettények, valamint már a kezdeti írások is arra utalnak, hogy Ambrusnak, noha műveltsége, ismeretei, gondolkodása következtében kivált vele egyidős és idősebb kortársai közül, amit ők vissza is igazoltak – mégis, éppen a saját magában és környezetében felfedezett ellentmondások következtében erősödött meg kettős idegenségtudata; emiatt nem találta a helyét, s emiatt ábrándult ki abból a világból, amelyben az életét kellett volna kormányoznia. Az életrajz csupán a „közjogi szalmacséplést”, valamint a „mindent befalni igyekvő pénzuralom” indítékait említi;⁷ mindkettő jelenléte nyilvánvaló, de valójában inkább ezek személyes, érzelmi összetevőjű, a kommunikációt gátló, elsősorban kulturális elfordulást eredményező hatása alakította felfogását. Ez magyarázza azt is, hogy bár a kor társadalmi szokását és annak családi megerősítését követve a jogi karon kezdte meg egyetemi tanulmányait, de az ott tanultakat kevésnek, bizonyos pontjain a maga számára elfogadhatatlannak érezte, ezért áthallgatott a bölcsészkarra. Csakhogy az irodalomtudósi vagy tanári pálya sem gyakorolt rá hatást, ellenben korai, színház iránti érdeklődése középiskolás tanulmányai befejeződésével megerősödött, rendszeres esti elfoglaltsággá vált.

Kiábrándulása összetett voltának, a benne élő ideálok, elképzelések és azok korlátolt képviselhetőségének más nyomai is vannak. Anyja egyik Párizsba küldött levelében többek között ezt írta:

[...] te drága édes fiam! Mi a menkűt akarsz te? Nem elég már, hogy itt ellenséged a fél világ? Még Párizst is magadra akarod bősíteni, óh jaj, ha az eszemet neked adhatnám [...] kedves édes gyermekem, ne bánts senkit, az igazságtól betörik a fejed, ne feszegesd, ha nem kérdezik.⁸

Ezek a sorok a Nemzetben 1885 nyarán megjelent első párizsi levelek (tárcák) hangjának, ironikus, kritikai személeteségnek szóltak. Különösen a közvetlenül e levél írása előtt megjelent, Arsène Houssaye-ról szóló két folytatásnak, amelyek elején például Ambrus a Francia Akadémiát kokottának nevezte, majd a sokat író, de egyenetlen színvonalú szerzőről megállapította, hogy csak egyetlen nőt ismert, „aki a szerelmet a mások pénzének tartja”.⁹ A túlzott anyai féltés, aggodalmaskodás azonban visszájára fordult: éppen azt mutatta, hogy a szerző számára oly fontos, az otthont jelentő közegben a konvenciók elfogadása vagy kikerülése többet nyomott a latban a kimondás bátorságánál, a tudás vakmerőségénél – az idősebb generáció tapasztalata a fiatalság gyanútlanágánál. Némi kiegyensúlyozást jelenthetett ugyanakkor, hogy nagybátyja kíváncsi érdeklődése is folyamatos maradt, s nem a kritikák hangvétele, hanem azok gazdasági haszna miatt kérdezősködött.¹⁰

[...] Hát te hányszor ebédelsz egy nap? Cikkeidet mindig lesem és élvezettel olvasom a Nemzetben. Most vasárnap azonban nem jött. Bosszankodtam. Édesanyádnak írtam, csitítom szegényt, hogy ne csináljon magának rémképeket. Nagyon ártatlan dolgok azok a te cikkeid arra, hogy neked ki tudja miféle ellenségeket szerezzenek. Csak arra legyenek elég szívesek, hogy neked jó ebédet tálaljanak. Mi? Tálalnak? – Valld be Zoltánom: mennyi az adósságod megint? [...] Ha a Nemzet azért nem hozott volna most vasárnap cikket, mert már nem neki kapálsz, írd meg, hova szegődtél hetesnek, hogy azt a lapot szerezzem meg [...]

Ambrus látta az 1880-as évek hazai és külföldi, bizonyos vonásaikban különböző, de lényegét tekintve mégis egyeredetű antinómiáit, a kulturális, műveltségbeli különbségek egyező vonásait, amelyek az írói, művészi és emberi viszonyokat egyaránt zavarossá tették. Már elvesztette az örökölt eszmények legnagyobb részét, de ragaszkodott a maga által választottakhoz, a még benne élőkhöz. Életrajzírói kettősségekkel látták mindezt leírhatónak: egyszerre konzervatív és progresszív, összeurópai és magyar, keresztény és pozitívista.¹¹ Hiányok és teljesületlenségek között pró-

bálta véleményét képviselni, amely nem akart könnyű ítéletet – és azonnal felmentést – szolgáltatni, mert messze elkerülte a kor kétes igazságait; keserű árral fizetve saját értékrendjéért. Baskircsev Mária naplójáról írva általánosabb igényrel is szót ejtett erről; az olvasó

[...] megtalálhatja e kötetben azt is, amit a mai ember kibékítő vonásának nevezhetnénk. A morális nyugtalanságot értem. A mi időnk emberéről sok rosszat mondhat a jövő filozófusa, de ez az egy vonás bizonyára engesztelő hatással lesz reá. Mert mindenesetre mellette szól a jelen emberének, hogy míg ősei a nagy vérontások és formidábilis vétkek elkövetése után is zavartalan lelki békében élték le penziójuk napjait, a nyomorult epigon hitvány bűnei miatt örökös meghasonlásban van önmagával.¹²

•

Vajon milyen előzményei voltak annak, hogy anyja így reagált Ambrus párizsi tárcáira? A húszéves korára önmaga képességeivel, illetve a környező világgal szembesülő fiatalemberben nemcsak a neki szóló érzelmeket, hanem a benne megfogalmazódó értelmet illetően is naivitások voltak. Azt gondolta – és miért ne gondolhatta volna? –, hogy az irodalmi művek, a színházi előadások tartalmára, formájára vonatkozó megállapításai minden további nélkül kimondhatók, fel sem merült benne az alkotói, előadói hiúság, érzékenység; hitt az írott szó értelmében úgy a kritikairás, mint az önkifejezés terén. Valójában a bírálatokat is önkifejezésnek tekintette – ebből adódnak egyes kritikai jellegű írásainak az általános, bevett szokástól eltérő vonásai –, amelynek megközelítése és tárgyszerűsége eltérő ugyan a szépirodalmi művektől, de azokkal megegyezően azt a világlátást képviselheti, ami benne kialakult, azt tükrözi, amit lát, s nem eltorzítva, átpolitizálva, hanem a maga valójában. Őszinteségével, meggyőződése kimondásának bátorságával ritka, az aktualitásokon túllépő felfogást képviselt, zavarba ejtő naivitást, tiszta szándékok és kicsinyes érdekek tapasztalathiányának keverékét.

Ambrus írói és nem az 1880-as évek elején még újdonságot jelentő újságírói szemlélettel fordult az egyes művek felé, olvasóközönségét saját magával egyező tudásban látva. Belehelyezte az érdeklődését felkeltett alkotást, szerzőjét a kritikairás idejébe, s viszonyítási pontként tekintette az életmű korábbi állomásait. A kor szokása és követelménye szerint szinte mindig tartalmi ismeretében foglalta össze a legfontosabb szereplőket és a cselekményt, de túllépve a pozitivisták kánonon, kitért a lélektani összetevőkre is, s hangot adott kifogásainak, nemegyszer ironikus formában. Bíráló megjegyzéseit azonban nem hagyta kiegyensúlyozatlanul, ha lehetett, felsorolta egy-egy mű értékeit is, amivel elérte, hogy mindaz, amit hiányolt, élesebb kontrasztba kerüljön.

Nemegyszer erőteljes kifejezésben, hatásos képből fogalmazta meg véleményét. *Tiphaine* című kritikájában az 1880-as évek francia íróit matadorokra és közkatonákra osztotta, az előbbiekre közé sorolta például Zolát, az utóbbiak közé egy névtelenül megjelent mű szerzőjét. A „közkatonákról”, a női és férfi írókról általában jó véleménnyel volt: szerinte ők az emberi szív érzéseinek tudói, erkölcsi felfogásuk és nyelvük hatásos olvasmányt eredményez, a francia vidéki élet ismerői, a valósi türelem elkötelezettjei. Az előszó írójáról – ifjabb Dumas-ról – azonban epésen megjegyezte, hogy nevét még társadalombölcészeti röpiratai sem hamisították meg, a regény névtelenségben hagyott szerzőjéről¹³ pedig azt gondolta, hogy nyilván nem közönséges ember, hiszen a híres író csak ritkán emeli meg a tollát azért, hogy valakinek szívességet tegyen. Véggkövetkeztetése pedig ez: a regény

Névtelen szerzője nem adott költői egészletet, ehhez több eszményiség, nagyobb egyénítő erő, ügyesebb technika lett volna szükséges, de adott sok költői részletet, melynek szépségét csak fanyar kedély tagadhatja el.

Minden bizonnyal dilettans, de kiváló tehetségű dilettans műve e regény, oly emberé, aki sokat látott s tapasztalt [...]

Tollára vette a francia irodalom élő nagy öregjét és bálványát, Victor Hugót is. *A szamárról* című regényéről írt megjelenése alkalmából, s áttekintve a szerzőt dicsérő és ócsárló hangokat, leszögezte, hogy nem akarja követni sem ezt, sem azt, bár a regénynek „tagadhatatlanul nagy gyöngéi vannak”.

Fenntartás nélkül dicsérte Hugo erőteljes nyelvét, de az ízlése, a világképe különbözött az idős, nála 59 évvel öregebb íróétól:

A szellem már egészen más. Bizony a zseni is megöregszik, az, amit a lélek örökifjúságáról mondanak, csak ábránd. A természet törvényei nem tesznek kivételt a lángelmék agyrendszerére nézve sem; amint a korral fejlődik az ítélő tehetség, úgy csökken a képzelőerő.

Végkövetkeztetése: „elismerésünk mindössze is csak hideg bámulat marad”.

Tanulságos Elme Marie Caro *La Philosophie de Goethe* című könyvéről közölt írása. Ebbe ugyanis mind a német („könyv-bölcs”), mind a francia („szellemes”) világlátással szemben érzett kifogásait belefoglalta, a tárgyalt filozófus szerző munkáját pedig alapos olvasás után ismerteti; többnyire elismerően, de megemlítve egyoldalúságát is, mivel Caro csak a bölcselő szemével vizsgálódik, figyelmen kívül hagyva az esztétikai szempontokat.

Könyves tárca című írásában három költő könyvéről s Ábrányi Kornél összhangzattani munkájáról számolt be, az utóbbiról egyetlen rövid bekezdésben a végén. A verseskönyvekről írt sorokból sűrű az elégedetlenség, ami a fűzfapoéták idézett sorait olvasva jogosnak tűnik, de azért néha az ingerültség el is homályosította a megértést – vagy a nyelv fejlődése néhol más irányba haladt:

Az elsőség a hölgyeké, s e szabálynak annyival szívesebben hódolunk, mert a Karola „költeményei”-vel igen röviden végezhetünk. A díszes kiállítású kötet minden költőiség híával való vaskos prózát tartalmaz, mely tele van jámbor fohászokkal, rossz rímekkel, ritmustalan sorokkal meg afféle szókkal, mint „bájhon”, „estlebel”, „illatár”, „bájevirány” sat. Karolának a „virág zöldűl”, a kút vize „vízözön”, a nap „az isten tüzes haragja”, a húga feje „fénylik” és ugyanezen „kender nő”. Amily mesterkélt kifejezései, épp oly gyakoriak szócsonkításai: „körmel”, „hangi”, „piper”, „üdvözve” – e mutatványok eleget mondanak. Verseiben semmi nyoma igaz érzésnek, sehol egy szikrája sem csillan fel a költészetnek [...]

Az alapos tárgyismeret, az önálló véleményalkotás, a francia és német nyelv rejtelmeinek ismerete látszik abból a bírálatból, amelyet Heine unokahúga emlékezéseinek szentelt; a felsoroltak, valamint az élettapasztalat eredményezi, hogy a közeli hozzátartozó egyik versdatálását javítja.

Lévay Józsefről szóló kétrészes kritikája egészében elismerő, hiszen megállapítja, hogy az Aranyhoz csatlakozott költő a provinciálisokkal szemben a nemzetit népies alapon fejezi ki, „A *Toldi* írója körül csoportosuló költői nemzedéknek egyik legérdemesebb tagjává lett, igaz magyar költővé, akinek hazafias érzéseit és ép, zamatos nyelvét különösen jólesik olvasni a mai kozmopolita áramlatban.” De azon érdemes eltöprengeni, hogy mit is ért(het)ett, s főleg milyen hangsúllyal említette a *kozmpolita* jelzőt az az író, akit az irodalomtörténet-írás a 19. század végi nagyvárosi irodalom jelentős képviselőjének tart, s aki a francia kultúra ismerőjeként és értőjeként új látásmódot, új témákat hozott a magyar irodalomba, ha végkövetkeztetése mégis ez volt:

Nem sok hálával volnánk azért az élvezetért, melyet e kötetek olvasása nyújtott, ha egyenként elemeznők a bennök előforduló apró hibákat. De mert – a francia mondás szerint – aki gyöngyöket akar szedni a tenger mélyéből, annak az iszapot is kell kavarnia, nem hallgathatjuk el költeményeinek legnagyobb hiányát. Bár sok oldalról jellemzik, nem domborítják ki kellőleg a költő egyéniségét. Hogy nagyritkán a szép szavak közt elful a gondolat, hogy nemcsak eszméi, hanem egyes képei és kifejezései is többször ismétlődnek, ki vehetné zokon annyi becses költemény között? Melyik költő az, kinek minden verse ihlet terméke volna?

A művészi és a gondolati hiányokat kérte számon Beniczky Lenke regényén, valamint Vargha Gyula és Hegedüs István versein is. A műveikben megmutatkozó nemzeti elem ugyan felhangolón hatott Ambrusra, a nyelvi inkompetencia azonban elkedvetlenítette. Idegenségérzetének egyik forrása is ez lehetett: a modern kor nyelvét, kifejezőeszközeit, a francia írók, költők példáját kereste a nemzetiben – nem sok sikerrel. A *Mártha* című regényről ezt írta:

Elbeszélő modora rutinra mutat, előadása vonzó, kellemes. Cselekvénye egységes, koncepciója tiszta, szerkezete csaknem kifogástalan. Hogy tehetség és lelkesedés műve, több csinos részlete bizonyítja. Kár, hogy jobban van gondolva, mint kidolgozva; kivitele mögötte marad tervének.

E gyöngeség okát izmosabb költői erő s mélyebb emberismeret hiányában találjuk.

Bár Vargha Gyulát a kor neves kritikusa, a Budapesti Szemle szerkesztője, Gyulai Pál fedezte fel, Ambrusnak mégis csalódást okozott kötete:

Nyoma sincs ebben az egyéniség imponáló erejének, s az egésznek az a közepszerűség a jellemző vonása, melyet La Bruyère a művészetben *insupportable*-nak mondott. Ment ugyan a fiatal költőknél nem szokatlan ízléstelenségektől, de képzelme alatt jár, érzései langymelegek, hangja erőtlen és csekély terjedelmű.

Egyetlen előnye a formai szépség, bár ezzel együtt is csak „félszemű király a vakok között”, ahogy szarkasztikusan megjegyzi. Hegedüs István verseiről még ennyit sem lehet elmondani, előadásmódja „terjengő, itt-ott unalmas [...]” versei nemritkán nehézkesek – valljuk meg – egész az emésztetlenségig”.

Dupla közleményben számolt be Jókai Mór utolsó regényeiről, az *Akik kétszer halnak meg*, *A tenger* és a *Páter Péter* címűekről. Ezekben az író régi erőit és régi hibáit egyaránt megtalálta, s a nemzet regényírójának irodalmi eszményével szemben – mintegy ekkori álnevére, a Spectatorra is gondolva – rejtetten a saját módszerével állította szembe, kiemeléssel mintegy tipográfiaileg is megerősítve azt. Jókai

[...] szelleme hijával van a *fürkésző*, *szemlélődő* tehetségnek, mely minden kiválóan pszichológ-költő sajátja, s a lélek *mélyében*, az emberi szív rostjai közt járó finom vizsgálódás, a lélekállapotok *árnyalatainak* festése nem tartozik írói tulajdonságai közé. A cselekvések indító okait s viszont az okból a cselekvés kényszerét nem a szívekben és vesékben olvasó rideg logikával következteti, hanem csak kitalálja – költői ihletével.

Megemlíti az indokolatlan, idealisztikus cselekvésszöveget, a frappírozott befejezés miatt a logikának ellenszegülő, keresett bonyodalmat, s a harmadik regényről megállapítja: „*Páter Péter* nem méltó mű a Jókai lángelméjéhez”.

Szintén két folytatásban ismertette Zola francia drámával kapcsolatos gondolatait. Kritikát fogalmazott meg az író Molière- (*Dandin György*) és Corneille-értelmezésével szemben, tárcája saját színházfelfogása szempontjából is fontos írás.

Bírálati módszerében igyekezett távolságot tartani az előtte fekvő műtől, bár ízlését nem titkolta, egyensúlyozott a kifogásolható és megerősítendő vonások együttes említésével. Ám néha ez utóbbiak kiemelése arra szolgált, hogy az előbbieket hatása annál erősebb legyen; úgy bíralt, hogy dicsért. Tetten érhető ez a megközelítés a Bartók Lajos új költeményeiről szóló kritikájában. Ennek bevezetőjében megjegyezte, hogy a szerző első kötetében több mesterkéltetés volt, mint igazság, de

[...] azóta a Bartók költői tehetsége jelentékenyen izmosodott, ízlése tisztult, érzelmi világa szélesedett, érzései bensőbbekké, hangulatai s hangjai változatosabbakká lettek. És bár új könyve nem mutat egyenletes haladásra, sőt gyakrabban akadunk benne pongyola formákra, mint előbbi költeményeiben, melyek legerősebb oldala a nyelv csiszoltsága volt, e versgyűjteményt jóval többre becsüljük korábbi munkáinál.

Ambrus a korszellem, a tartalom és a nyelv hármásában olvasva a verseket többek között arra a következtetésre jut, hogy a szerző

Könnyen lelkesül és gyakran kisszerű, hamis eszményekért; pedig az a költemény, melyet ily meg nem érdemelt hév alkotott, idővel, mikor a hamis ideál elveszti nimbuszát, annál neveltségesebbé válik, mennél emelkedettebb hangon van írva.

Sőt, még ezt is megkockáztatja: „Legterjedelmesebb politikai költeménye: *Levél Koltóra*, épp oly lapos és eszmeszegény, mint amily hosszú.” Hasonló, a műfajt, a kompozíciót, a nyelvet kritizáló megjegyzéseket fogalmazott meg Palotás Fausztin *Az én édes otthonom* című, népeleti rajzai olvasása után:

[...] amit a szerző *rajznak* nevez, nem egyéb, mint hosszabb elbeszélések felületesen kidolgozott *vázlata*. [...] ha megelégszünk bármily formával, egy igénytelen rajznál kétszeresen megkívánhatjuk, hogy az gonddal legyen kidolgozva, s ha a vázlat alakja miatt híjával van a szerkezet művészetének, kárpótoljon költőiséggel.

A Palotás Fausztin könyvében nem találjuk meg e kárpótlást.

Neves oktatáspolitikus, 1881-ben vallás- és közoktatásügyi miniszter volt Trefort Ágoston, akinek *Emlékbeszédek és tanulmányok* című kötetéről ugyancsak írt. Ambrus megadja a köteles és kellő tiszteletet, felidézve a kort, amelyben ezek az írások születtek, s amely „ezt a kis darab Ázsiát [akarta] közelebb vinni a művelt külföldre”. Említi, hogy a szerző könyvét fiára gondolva írta – Trefort Ervin 1878-ban halt meg –, s a róla szóló „emlékbeszédben sokkal jelentékenyebb a költői és szónoki elem, mint a Trefort Ágoston tudományos dolgozataiban”. Mert egyébként szaktanulmányaiban

Hangja hideg és nem is sejteti egyéni hajlamait, előadása szétfolyó (gyakran idéz ívszámnyi mutatóványt arról, akinek emlékezetére ír); tárgyára a legbővebben kiterjeszkedik, felölelve jelentéktelen életrajzi részleteket s megemlítve lényegtelen kritikai észrevételeket is.

Ambrus 1881 nyarán másodmagával Ausztrián, Németországon és Belgiumon keresztül Nagy-Britanniába utazott, majd ugyanezen az úton tért vissza Budapestre.¹⁴ Londonból tudósítást küldött Orczy Bódog operájának bemutatójáról, tudósításában ezzel a csúfondáros mondattal: „[...] Hauck Minnie, aki, mióta utoljára járt Budapesten, annyit vesztett hangban, amennyit nyert természetben”. Időben következő írásában nem kímélte Véka Lajost – Vajkay Károly rejtőzött e név mögött – sem, aki bírói hivatása mellett amatőrként szépirodalommal is foglalkozott; *Köd előttem, köd mögöttem* című regényéből erősen hiányolta az írói rutint, és kifogásolta a zilált szerkesztést.

Kritikáiban kiemelten foglalkozott Mikszáth Kálmán két könyvével, *A tót atyafiakkal*, valamint *A jó palócokkal*. Első írása kétarcú: tetten érhető benne idegenkedése is, elismerése is. Örült, hogy bíráló megjegyzések helyett elismerő szavakat mondhat, s reakciója Mikszáth novelláinak líraiságára saját nőszemléletét is érzékelteti, vagyis az olvasott szöveg hatása ebben az írásban közvetlenül is megmutatkozik. A második gyűjteménynek előbb a kiállítását dicsérte, majd részletesen ismertette, s az egyik novella – *Az a pogány Filcsik* – korábbi és későbbi változatának szövege alapján egyértelműen az író fejlődését látta:

A hat év előtti terjengős előadásnak, ízléstelenségeknek a novella új alakjában sehol semmi nyoma; a régi mese egy bántó, diszharmonikus vonása egypár tollvonásra eltűnt, a forma kerekébbé, az előadás tömörebbé, a jellemzés igazabbá vált. Ily arányú művészi fejlődés mellett Mikszáth azon az úton van, hogy legelső elbeszélőink sorában foglaljon helyet.

Az egy év különbséggel megjelent kritikáknak két érdekességük is van. Az egyik az, ahogyan az 1861-ben született Ambrus a nála tizennégy évvel idősebb Mikszáthot egyszerűen lefiatalírzza. És tulajdonképpen igaza is volt, ez a virtuális, években mérhető távolság a kritikus és az író pályakezdése közötti különbségre utal. Másfelől viszont hat évvel korábbi olvasmányélményt idéz, abból az időből, amikor ő még csak (1876) tizenöt éves volt; vagyis az irodalmi érzékenység valóban korán megmutatkozott benne.

A magyar mellett Ambrus otthonos terepe volt a francia irodalom is. Daudet *Numa Roumestan* című regénye magyar fordításának a megjelenése után árnyalt, elismerő, összehasonlító kritikát írt, amelyben szót ejtett elsősorban a korabeli francia regény műfaji sajátosságairól is, sőt érzékeltette az irodalmi kritika relativitását és pillanatnyi értékrendszerét is. Összefoglalta a szereplők cselekedeteinek külső és belső okait, kitért a mellékszálakra s az ábrázolt társadalmi viszonyokra is. És eközben szóvá tette a lélektanilag meg nem okolt, indokolatlan meseszöveget, pontosabban egy szerelmi szál lezárásaként hirtelen előkerülő betegséget:

Hisz csakugyan nehéz volna összeszámítani, hány fiatal leány hal meg évenként e rettentő betegségben, akiknek annyi okuk sincs a halálra, mint Hortense-nek. Az is igaz, hogy nem új dolog a betegséget költői tárggyá tenni. Gauthier Margit mellbetegsége óta meg éppen divattá vált, különösen az érzelgős olasz irodalomban (Salvatore Farinánál, Ghislanzóninál), hol a véletlen betegség és haláleset a regény csomójának rendes megoldójaként szerepel. De mindig a belső igazság ellen elkövetett erőszak, a könnyimirigyekre célzó fogás s a *deus ex machina* egyik modern formája e mód, még ha Daudet használja is. S ameddig eszményünk meg nem változik, a szépmű tárgyává köresetet tenni nem lehet úgy, hogy az kibékítő hangulatot keltsen. Még Daudetnek sem.

1880 elején meghalt Csepreghy Ferenc, eredeti foglalkozása szerint asztalosmester, aki azonban irodalmi alkotásokkal, érdeklődést és közönségsikert aratott népszínművekkel is jeleskedett. A kiegyezés utáni időszak kedvelt színházi szerzője volt, emellett átdolgozások – például Jules Verne regényeinek – készítője, a Petőfi Társaság tagja, Rákosi Jenő sógora, a Népszínház titkára. Rákosi halála után több kötetben adta ki összes munkáját, Ambrus erről írt háromrészes ismertetőt, bírálatot. Írásának egy része Csepreghy pályáját ismerteti, s eközben felsorolja azokat a vonásokat, amelyek indokolják a „műkedvelő asztalos” műveinek megjelentetését. A többkötetes gyűjteményben olvasható egyéb műfajokról ez volt a véleménye: „Lírai verseiben és tragédiáiban – s ezt már nem elismerésképp említjük meg – ugyanazon a hangon szól, mint népszínműveiben.” „Alanyi költeményeiből a szubjektív költészet lelke: a közvetlenség melege hiányzik.” „Nem volt regényíró sem.” A kritika egyik fogása, hogy a szerző felsorolja Csepreghy munkásságának azokat a vonásait, amelyeket a legerősebbeknek érez – és azonnal el is távolítja őket. Életének legfontosabb jellemzője szerinte és a korkíváalom szerint magyarsága volt, de ahogy Ambrus írta: „Magunk is érezzük, hogy e megjegyzésünknek – súlya nincs. Nálunk ezekkel az epithetonokkal: »magyaros«, »nemzeti jellegű« sokkal pazarabbul élnek, semhogy e szólalomoknak még értéke lehetne.” Az egyszerűségről többek között ez olvasható: „[...] néha egyszerűbb, mint kívánatos. A külső alak némelyik munkájában egész a színtelenségig fakul. Képekben nem gazdag és színei nem élénkek.” Szót ejt a művekben tapasztalható kedélyességről – amely nem tévesztendő össze a humorral. Míg utóbbi Ambrus meglátásában a pesszimizmus költészete, addig a népszínművek írója, aki ezt nem ismeri, „vidám, derült, és amint szeretjük mondani: egészséges”. A bíráló ugyanakkor túlzó kritikával illette Jules Verne regényeit, E. T. A. Hoffmannhoz mérve azokat, hogy ennek alapján bemutassa, Csepreghy milyen alkalmatlan alapanyaghoz nyúlt; de elfelejtette, hogy egy rossz regény vagy adaptáció is kifejthet az olvasóban üdvös hatást – ha nem is gyakran. Felsorolta a dramaturgiai hibákat, s végső soron nem kevés kritikusi bátorságról és elkötelezettségről tesz tanúbizonyságot, mivel ellentmond Rákosi Jenő véleményének is.

Az 1882-es év első kritikája öt hazai regényíró műveiről szól. A szerzők a kor ismert, sokat publikáló írói, hivatalok és szerkesztőségek által megtámogatott tekintélyei, nagymúltú vagy nagy olvasótáború alkotói. Ambrus Rákosi kötetéről, amelynek előnyére írta hazafias szellemét, valamint korfestését, fontosnak tartotta megjegyezni, hogy „[...] sokan fognak csalódnani” és „A regény egynegyedét ki lehetne hagyni. [...] Stílusának az egyéniségén kívül van még a Rákosi regényének egy sajátja, melyet azonban azt hisszük, minden olvasó szívesen elengedne. A szójátékait értjük. Nem sok van benne, de ami van, az nagyon rossz.” Kazár Emil regényében igen ritkán talált mélyebb tartalomra, Beksics Gusztáv munkájából is hiányolta a poézist. Degré Alajos regényében – úgy látta – régi erényei már csak igen gyéren fordultak elő. A legmelegebb elismerést Abonyi Lajos hosszú novellája váltotta ki Ambrusból, van ugyan benne „[...] pár hely, melyet a mi romlott, finnyás nagyvárosi érzékünk ízlésellenek lát, de mit törődjünk ez apróságokkal, mikor annyi költőiség kárpótol érte!”

Kiss Józseffel később kifejlődött konfliktusának egyik első oka is talán egy kritika lehetett. 1882 elején jelentek meg az előző év végi dátummal egybegyűjtött versei, amelyekről Ambrus hosszú írásban számolt be – feltehető azonban, hogy ennek ellenére a versek szerzője nem örült felhőtlenül a kiemelkedő figyelemnek. A bírálat ugyanis az irodalmi ízlés változásával kezdődik, azzal a jelenséggel, amely a lírai közvetlenség helyett az érdekességek elsorolásával, ábrázolásával akart olvasókat toborozni; a hetvenes–nyolcvanas években e jelenség lassan általánossá vált az európai irodalomban, s Ambrus is egy francia kritikus, Émile Montégut néhány mondatából indult ki, mielőtt megállapította volna:

Írók, akik híjával vannak minden költői erőnek, belemarkolnak a galíciai zsidóéletbe, elvándorolnak az amerikai őserdőkkbe, vagy ha már nincs egyéb felfedezni való helyük, a holdba és a tenger alá; hieroglifákból betűzgetik ki az eltűnt egyiptomi világ csodáit, és íme, neveiket a költők között emlegetik, könyveiket ott találhatni mindenütt, ahol az irodalom iránt csak a legcsékélyebb érdeklődés mutatkozik.

Ez az irodalmi ízlésváltozás volt Mikszáth, Petelei és Kiss József sikereinek egyik kovácsa. Igaz, utóbbi erénye, hogy polgárjogot szerzett egy új színnek, egy új nemzeti összetevőnek; Ambrus azonban tartalmi elemeket hiányolt: „A különleges jelleg tehát dalaiban éppúgy, mint balladáiban, csaknem kivétel nélkül külsőségekből áll.”

Szókimondása nem kímélte Victor Cherbuliez-t sem, akiről 1881-es akadémiai taggá választása után írt, s kerek perccel másodrangú publicisztának minősítette. Elismerően írt viszont Gozsdu Elek *Köd* című regényéről. A témával és tárgyalásával kapcsolatban megemlítette Turgenyev prózai munkáit mint példaadó előképeket, s ezzel a szerzőt azonnal európai környezetbe helyezte. Bár Gozsdu regényével kapcsolatban sem hallgatta el kifogásait, „komoly tehetségnek” látta, aki „előnyösen válik ki az újabb elbeszélők fiatal gárdájából”. Az 1867 utáni időszak egyik irodalmi vándortémája – végpontjában Babits Mihály *Halálfiái* című regényével – a vidéki magyar középosztály, az ekkor még nem egyértelműen negatív tulajdonságokkal rendelkező dzsentri veszedelme, amiről Ambrus, nyilván saját véleményét is beleértve, ezt írta: „Gyöngülésének okát e regény szerzője abban látja, ami valaha erőssége volt: a kizárólagosságban, melyben magának él, s az elszigeteltségben, mellyel magát elzárta a Nyugat művelődése s a kor kívánalmi elől.”

Ennyi tárgybeli komolyság, értékelő szókimondás, érdeklődő körbetekintés után feltehetően meglepetést váltott ki a Fővárosi Lapok olvasói között, amikor 1882 nyarának végén egy teljes névvel jelzett kishírben a következő sorokat olvashatták:

„Spectator” írói néven hosszabb idő óta voltam szerencsés a Főv. Lapokban közreműködni. Ugyanez álnév alatt különböző zuglapokban jelennek meg egy idő óta bővebb jellemzésre nem szoruló cikkek; tegnap pedig egy botrányos tartalmú röpirat szerzője látta jónak e nevet fölvenni. Fölösleges kijelentenem, hogy a zuglapok és botrányhajhászó röpiratok Spectatora nem én vagyok, további félreértések elkerülése végett azonban kijelentem, hogy e név alatt többé írni nem fogok.

Való igaz, hogy Ambruson kívül más(ok) is használták ezt az álnevet. Például A Hon 1881. május 4-i számában egy pápai tudósítás alatt olvasható, a beregszászi Beregben pedig ugyanezen év december 11-én egy, a kisdedóvókról szóló cikk végén. Szintén a Bereg 1882. július 2-i számában az első és második oldalon *Mit mutat a konzol-tükör?* címmel két oldalra terjedő vezércikk írójaként szerepel a Spectator álnév. A Corvina (könyvészeti hetilap) 1881. április 30-án Spectator, más alkalommal Spectator secundus aláírással jelentetett meg cikkeket. Az Ellenőr 1881. május 4-én egy szintén pápai dátumozású, kétbekezdéses politikai fricskát, a kolozsvári Ellenzék 1882. május 20-án kézdíszeki vonatkozású helyi érdekű írást, a Kecskemét pedig 1881. február 20-án e név alatt tudósított a kaszinóban tartott estélyről, október 2-án pedig apró híreket közöltek Spectator jelzéssel. A szintén kolozsvári Magyar Polgárban 1881. november 25-én *Vidéki csendélet* címmel hosszabb írás, a Miskolc című napilapban 1881 januárjában kétrészes tárca jelent meg, ugyancsak az Ambrus által használt álnév alatt. Még legjobban a Vadász- és Versenylapban 1882. július 27-én *A balatoni versenyúszás* címmel közreadott tárca lehetett volna az övé – de persze ezt sem ő írta. És ezek csak az 1881-ben és 1882-ben megjelentek. Látható, hogy az ország különböző helyein, eltérő orgánumban bukkant fel a név, nagy valószínűséggel több személy is használta. A témák és megközelítései annyira különböztek Ambrus világképétől, felfogásától, hogy joggal határolódott el íróiktól, s hagyott fel az álnév használatával.

•

Felvetődött már, hogy vajon e kritikák írója mit gondolt a számára feltételezhetően kihívást jelentő *kozmpolita* szóról. Mint az áttekintésből és az idézett szövegpéldákból is látszik, a húszas évei ele-

jén járó Ambrus valóban komolyan vette a bíráló feladatát, s a maga által fontosnak gondolt tartalmi és formai értékeket ütköztette a művekkel, miközben nem került ki a korhangulat aktuális vagy a hosszabb-rövidebb hagyomány által kanonizált esztétikai, néha politikai felfogásával szembeállított személyes véleményt sem.

A szó, a fogalom a magyar kultúrában Arany János *Kosmopolita költészet* című verse nyomán kezdte meg önálló életét. A vers 1877. augusztus 8-án jelent meg a Fővárosi Lapokban, s keletkezésének magyarázatában szerepe van Arany Vadnai Károlynak küldött kísérőlevelének is. A verssel, utóéletével, értelmezésével kapcsolatos ismereteket utoljára S. Varga Pál foglalta össze.¹⁵ A kozmopolita, pontosabban a mögé értett tartalom, valamint azon írók, költők személye, akikre alkalmazni lehetett, a következő három–négy évtizedben módosult, részben szűkült, részben bővült, a praxisból bekerült az elméletbe és az oktatásba is. Ráadásul a megjelenése idején még részben a korosztályi, részben az ízlésbeli különbségre utaló szó nem sokkal később a hazafi–hazaáruló jelentéskörből kapott konnotatív értelmet, s ezzel a magyar közélet egyik ideológiai non plus ultrájává lett, ahogy később például a *burzsoá*, az *ellenforradalom*, majd a *bolsi*, esetleg a *komcsi* vagy éppen mostanában a *másság*.

Ambrus bő másfél évvel később, 1879 márciusától írt bírálatokat a Fővárosi Lapoknak. Kritikáinak tárgyát, ahogy az életrajzában olvasható, eleinte Vadnai választotta ki,¹⁶ ám amikor látta, hogy a fiatal szerző írásai sikert aratnak, rábízta a választást is. Nem lehet tudni, bár vélelmezhető, hogy Ambrus már megjelenésekor szembesült Arany versével, de a külföld és a magyarság viszonya – s ezen belül az irodalomban ábrázolt „magyar” és nem „magyar” témák, helyszínek kérdése – a ki egyezés után mind negatív, mind pozitív felhangokkal a levegőben volt. A fiatal, magukat megszólítottak érző költők közül Reviczky Gyula válaszverset írt Aranyra, amely 1878. július 20-án jelent meg a Párisi Lapokban, Gyulai pedig öngazolásaként használta fel Arany versét a Kisfaludy Társaság 1879. február 9-én elmondott emlékbeszédében.¹⁷

Ambrus bírálatai tehát közvetlenül a forrás mellett jelzik az Aranyra, Gyulainál fiatalabbak egy részének, a nyugati kultúrára nyitottaknak irodalom- és nemzetfelfogását. Ezt mutatja először is a megbíráltak változatossága, Ambrus 1879 és 1882 között nyolc francia és két német író mellett huszonhárom magyarról írt. Utóbbiak között volt, akiről többször vagy több folytatásban, általában a kor névvel azonosítható szerzőinek műveiről, de akadt köztük könyve címlapja alapján névtelen is. A kritikák értékelvűek, a nyelvre és a tartalomra egyaránt figyelmet fordítottak, s a bírálatok írója irodalmon kívüli szempontot csak nyomtatékos esetben vesz figyelembe. Legfeljebb némiképp tiszteletkőr jelleggel: egy-egy kötetet ismertetve a magyarságra többnyire akkor utalt, amikor esztétikai hiányosságot tapasztalt – ezzel egyensúlyozva ki azt. Mint például a Lévay József munkásságáról szóló kritikájában, amelyben először ugyan Lévayt az Arany körüli költői kör tagjaként említi, s dicséri hazafias érzéseit, zamatos nyelvét szembeállítva a kozmopolita áramlattal – ámde hiányolja a mesterségbeli tudást, s szóvá teszi a költői egyéniség szürkességét. Hasonlóképpen a Beniczkyné Bajza Lenke, Vargha Gyula, Hegedüs István munkáiról szóló írásaiban, amelyekkel kapcsolatban a nemzeti elemet valószínűleg azért hozta szóba, hogy csalódása a nyelvi tökéletlenségben, a szerzői egyéniség hiányában, a középszerűségben legalább valamilyen biztos pontot kapjon. Vargha Gyulával kapcsolatban megemlítette a fiatal költőknél nem szokatlan ízléstelenségeket, ami arra utal, kritikáit nem korosztályi alapon írta. Ugyancsak értéktudatát mutatja, hogy Trefort Ágoston művelődéspolitikusi munkásságának legnagyobb eredményét abban látta: a miniszter Magyarországot, ezt a „kis darab Ázsiát” közelebb vitte a művelt külföldre.

Magyarságeszményét legvilágosabban és legegységesebben a Csepreghy Ferenc munkásságáról szóló három részből álló írásban fogalmazta meg. Ebben a rég értéküket veszített külsőségekről, szólamokról a belső, megélt nemzeti érzésre, a nem (csak) kifejezésekben, viselt ruhákban megnyilvánulóra helyezte a hangsúlyt. Másfelől éppen ebben a Csepreghyről szóló írásában túlzó bírálatot illette Jules Verne regényeit szereplőinek, helyszíneinek különlegessége miatt, s ezzel csatlakozott Gyulaihoz, aki kifogásolta idegen témák, idegen helyszínek megjelenését hazai szerzők műveiben. Hasonlóképpen a lírai közvetlenség helyébe állított érdekesség miatt rótt meg Kiss József verseit némi általánosítással, de az ízlésváltozást megnevezve, ami egyébként Mikszáth és Petelei sikerének is egyik forrása volt Ambrus szerint. Ugyankor az általa elfogadhatónak érzett nemzetiszellem-ideál befogadó mivoltának is hangot adott, mivel szerinte Kiss József versei új színűvel új nemzeti összetevőt hoztak létre – igaz, egyelőre ez is csak külsőségekben mutatkozik meg, tette hozzá.

Mintegy kontrasztként lehet Ambrus sok szempontra tekintő kozmopolita fogalma mellé tenni Szentpáli Janka 1875-ös, tehát Arany verse előtt két évvel keletkezett véleményét, amely világosan mutatja, hogy Arany János verse, közvetlen kiváltó okai mellett, milyen eszmetörténeti közegben keletkezett:

Kozmopolitát? Mit jelent e szó? Kiben nincs elég erő, hogy valami legyen: kozmopolita, vagyis semmi. Ily nemzetiségi hitvallása csak a magyarnak van, mert a világon más mindenki – valami. Az angol: rettenetesen angol, annyira, hogy föl sem foghatja, miként más ember nem az; a francia minden más nemzetbelire csak félvállról tekint; a német dicsőségének tartja németnek lenni. Csak a magyar lenne kozmopolita? Csak az ő lelkéből hiányzanék az erő, magát nemzetiségnek vallani? A határozottság a lélek erejének megnyilvánulása, s csak a magyarban nem volna-e elég szilárdság, elhatározottság, ragaszkodási képesség? Szégyen volna ez! Tanulhatnánk az izraelitáktól, kik megvetett, lealázott nép voltak, de megtartották ősi jellegüket, annyi üldöztetés és elnyomtatás dacára is oly lelkierőt tanúsítván, mely mindnyájunknak például szolgálhat.

Volnánk milliónyian, lehetnénk kozmopoliták, de ily csekély szám mellett egész lelkünkben magyarokká kell lennünk, nehogy a hatalmas népek árja elsodorjon és semmivé legyünk. Különbem nem is éppen az bűne a magyarnak, hogy nem magyar; mert azon derék kivételes rész, mely nevét megérdemli, nemzetisége mellett tud lelkesülni; a hiba inkább ott rejlik, hogy beelégyszünk vele, ha önmagunk érzünk magyar szívvvel, s az iránt, hogy más is teljesítse kötelességét nemcsak túl elnézőek vagyunk, de e kötelességszegéshez önmagunk is fölötte könnyen simulunk. Egy gyertya kis helyet világosít be, de ha mindenki égő gyertyává leend, s körét nemzeties érzelmekkel megvilágítja, ha tud lelkesülni nyelv, szokás és a haza minden érdeke iránt; meglássuk mily csodát művelünk, hazánkat mily dicsővé, nagyvá teendjük. Különösen ti, bájos virágai e szép hazának, kik oly kedvesen tudtok csevegni franciául s angolul, s kiknek ajkai már annyira megszokták a szomszéd Germánia erős hangzású nyelvét, hozzátok szólok! Óh, mennyire kedvesebbek lennétek, ha szegény édes hazánk nyelvéért buzognátok! Hány van közületek, ki érdem gyanánt büszkén dicsekszik vele, hogy Albion s Lamartine nyelvét teljesen érti, de a magyar költőket fájdalom! hírből is alig; annak, hogy ezeket olvasná szükségét soha sem érzi. A magyar dal sohasem szól a szívéhez, s az édes magyar szó arra sem lelkesítette, hogy anyanyelvén a helyesírásról csak fogalmat szerzett volna is magának, azt hiszi, hogy a magyar nyelvbeni járatlanság a magasb származásnak s magasb műveltségnek jelvénye.

De leginkább ti, anyák! ti vagytok főbűnösök abban, hogy gyermektekből kiirtjátok a haza szeretetét. Megtaníttatjátok mindenre, de azalatt elfelejti, hogy magyar. Nem gondoltátok meg, hogy hazaárulást követtek el, s hogy könnyelműségtek, sőt bűnös eljárástok oka annak, hogy a nemzet lassankint elnemzetietlenedik s tért veszít lábai alatt. Hogy is kívánhattok gyermektek részéről magatok iránt forró ragaszkodást, midőn az első közös édesanya iránt nem taníttátok érezni, lelkesülni?!¹⁸

•

Talán nem légből kapott feltételezés, hogy első irodalmi bírálatának visszhangja után, amikor színházi kritikákra tért át, változtatta meg azok hangnemét, bírálati tartalmát, s tartotta magát távol az előadások szereplőinek, játékának tárgyalásától. Megelégedett a színre került darabok irodalmi elemzésével. S ennek lett következménye később színházigazgató korában, hogy távolságtartó magatartásának indokait nem ismerve irodalmi kritikusnak, irodalmi igazgatónak tartották, aki nagy figyelmet szentelt a színpadra kerülő alkotások szövegének, de sokkal kevesebbet az előadók, a rendezők hiúsági igényeinek. Tartózkodása a napi önérvényesítésben való részvételtől abban a közegben, amely minden pillanatában erre épült, társtalanná – de nem befelé fordulóvá – tette. Ezt látta meg rajta a majd három évtizeddel fiatalabb Hunyady Sándor a századforduló utáni években: „Nagyon udvarias volt, de bezárkózott intelligens magányába.”¹⁹ Igaz, ilyen nagy korkülönbség nehezen teszi lehetővé az intim bizalmat, az érdeklődő beszélgetést azonban igen, s az eleinte visszahúzó

Ambrus feloldódva, emlékezetes percekkel ajándékozta meg az akkor még csak világát felmérő, későbbi novellistát.

Különállása abban is megmutatkozott, ahogy 1917-től a Nemzeti Színház vezetését elképzelte és gyakorolta. Közvetlen elődje, Tóth Imre az általános ízlésváltozás hatására többek között az addig uralkodó patetikus előadásmód és a romantikus szavalás mellett, helyébe a természetes színpadi beszédet pártfogolta – és ezzel érdekeket is sértett. Ambrus, akinek ekkor már több mint három évtizedes tapasztalatai voltak egyfelől a Nemzeti Színház világról, színészek és színésznők, intendánsok és rendezők, valamint a segédszemélyzet játékfelfogásáról és viselkedéséről, másfelől a drámabíráló bizottság tagjaként a szerzők igényeiről, színvonaláról, rámenősségéről, a különböző politikai és azokra hivatkozó szempontokról,²⁰ épített Tóth változtatásaira – de nem véletlen, hogy emellett az irodalom felől akarta megújítani a színházi művészetet és a mögötte álló szervezetet. A leírt szót tekintette az egyetlen biztos pontnak, a témájában és előadási lehetőségében alkalmas és alkalmazható irodalmat. Csathó Kálmán több ponton is elfogult és ismerethiányos emlékezéseiből kiderül, hogy Ambrus szabad kezet adott a rendezésben neki is és a többi rendezőnek is, s nem kívánt beleavatkozni a színházon belüli személyi konfliktusokba. Erről a tartózkodó viselkedéséről kelt az a színházon belüli beszéd, hogy az igazgató csak színházi távcsővel, a nézőtérről figyeli az előadást ahelyett, hogy felmenne a színészek közé a színpadra. Ezt adta tovább Jászai is emlékezéseinek nyomtatásban még nem közölt, indulatos mondataiban, s ezt cáfolta meg Csathó Kálmán az alábbi mondatokban:

Tóth Imrét az igazgatói székben Ambrus Zoltán váltotta fel. Ő alatta megváltozott a helyzetünk egészen, mert csak az irodalmi színvonal érdekelte [...] Fő gondja tehát a műsor volt, meg az, hogy kedvenc színészei minél többet játsszanak, az az egy-kettő pedig, akit nem szeretett, minél kevesebbet. Egyébként csaknem teljesen szabad kezet adott a rendezőknek, legfeljebb pénzügyileg gördített olykor akadályokat elképzeléseink elé. [...] Tóth Imre bukása után, Ambrus igazgatósága idején, aki Ivánfi régi barátja volt, egyenlő hatáskörű rendezői voltunk a színháznak mind a hárman: Ivánfi, Hevesi meg én. Mindhárman a magunk útján jártunk, amire Ambrus meglehetősen szabadságot is adott mindnyájunknak, mert a rendezésbe egyáltalán nem szólt bele: csak a szereposztásban érvényesítette hatalmát a maga egyéni szempontjai szerint, bizony nem mindig az előadás javára.²¹

JEGYZETEK

¹ Két lánytestvére született, Vilma 1863. március 24-én, Mária 1865. szeptember 22-én.

² F. AMBRUS Gizella–FALLENBÜCHL Zoltán, *Egyedül maradsz... Ambrus Zoltán élete és munkássága*, Csokonai, Debrecen, 2000, 18. (A továbbiakban F. AMBRUS–FALLENBÜCHL 2000.)

³ „A fennmaradt töredékeken vörös fonalként már a gyermekkorban egyfajta tragikus életérzés húzódik végig. Okát csak találgatni lehet. A debreceni barát emléke? A kistestvér halála? Olvasmány- és színdarabhatás? Az élet alapvetően szomorú voltának korai felismerése?” *Uo.*, 25.

⁴ Ambrus Zoltán – Ambrus Józsefnek; [Budapest, 1880. április 25. után], lásd Ambrus-hagyaték, OSZK Fond 471. A datálás alapja: Ambrus levelében említette Vadnai Károlyt, akitől honorárium után érdeklődött, s aki azt mondta neki, hogy a *Szegedi Árvízkönyvről* szóló cikk írása után, amire ő kérte fel Ambrust – s ami április 25-én jelent meg –, minden munkáját honorálni fogja. Mivel a levél végén Ambrus júniusról jövő időben beszélt, a levél írása e két dátum közé esett. A tanulmányban említett kritikák 1880. november 6. és 1882. augusztus 29. között jelentek meg a Fővárosi Lapokban.

⁵ F. AMBRUS–FALLENBÜCHL, *i. m.*, 27.

⁶ *Uo.*, 31.

⁷ *Uo.*, 34.

⁸ Ambrus Józsefné Spett Vilma – Ambrus Zoltánnak; [Budapest,] 1885. szeptember 10., lásd OSZK Fond 471, Ambrus-hagyaték.

⁹ Lásd az augusztus 30-i és szeptember 2-i párizsi tárcáit, megjelentek a *Nemzet* című napilapban.

¹⁰ Spett Gyula – Ambrus Zoltánnak; Nagyvárad, 1885. október 13., lásd OSZK Fond 471, Ambrus-hagyaték.

¹¹ F. AMBRUS–FALLENBÜCHL, *i. m.*, 47.

¹² AMBRUS Zoltán, *Bashkirtseff Mária*, lásd *Uő.*, *Vezető elmék. Irodalmi karcolatok*, Révai, Budapest, 1913, 255.

¹³ A regény szerzője Benjamin Barbé (1818–1893) francia író és újságíró, aki részt vett az 1848. februári forradalomban. Egy évvel a *Tiphaine* előtt megjelent *L'inconsolée* című regényéhez is ifjabb Dumas írt előszót.

¹⁴ F. AMBRUS–FALLENBÜCHL, *i. m.*, 31.

¹⁵ ARANY János, *Kisebb költemények 3. (1860–1882)*, s. a. r., jegyz., S. VARGA Pál, Universitas–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2019, 854–865. (Arany János munkái)

¹⁶ F. AMBRUS–FALLENBÜCHL, *i. m.*, 31.

¹⁷ ARANY, *i. m.*, 857, 859.

¹⁸ SZENTPÁLI Janka, *Budapestről Párisba. Útirajz*, Athenaeum, Budapest, 1875, 5–7.

¹⁹ HUNYADY Sándor, *Téli sport. Családi album*, Athenaeum, Budapest, [1934], 89.

²⁰ Emiatt hézagpótló tanulságokkal járhat a hagyatékában található színházi dokumentumok, levelezés, a drámaíró bizottság iratainak feldolgozása.

²¹ CSATHÓ Kálmán, *Ilyennek láttam őket. Régi Nemzeti Színház-i arcképalbum – A régi Nemzeti Színház*, 1–2., Magvető, Budapest, 1960, 78., 254., 255.

